

О.А.ІВАНЕНКО *

НІМЦІ В КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

На основі архівних матеріалів висвітлюється участь німецької імміграції в освітньому та громадсько-культурному житті України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Особливу увагу приділено діяльності німецьких навчальних закладів і громадських організацій.

Ключові слова: німецькі колонії, імміграція, освіта, громадські організації, національні традиції.

Важливою передумовою осмислення специфіки цивілізаційного розвитку Європи, осягнення її духовної спадщини, морально-етичних і естетичних цінностей є відтворення багатоговікового досвіду взаємодії європейських культур. Тісне переплетення історичних шляхів українського й німецького етносів стало одним із найяскравіших прикладів мирного співіснування різних народів континенту на засадах толерантності та плідної співпраці у громадсько-культурній сфері. Наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. у вітчизняній історіографії відбувся сплеск інтересу до історії німецької етнічної спільноти в Україні, на сьогодні здійснено масштабні дослідження з цієї тематики, результатом яких стали численні монографії, збірники наукових праць та дисертаційні праці¹. Водночас перспектива їх подальшого розвитку відкривається завдяки

** Іваненко Оксана Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України*

E-mail: xenie_78@mail.ru

¹ Див., напр.: *Ісмаїлов М.А.* Виникнення німецьких колоній Півдня України (кінець ХVІІІ – 30-і роки ХІХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993; *Вопросы германской истории: Украинско-немецкие связи в новое и новейшее время: Межвуз. сб. науч. трудов.* – Днепропетровск, 1995; *Кулинич І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995; *Павленко Г.В.* Німці на Закарпатті. – Ужгород, 1995; *Вопросы германской истории: Украине: Материалы украинско-германской научной конференции (Днепропетровск, 26–29 сентября 1995).* – Днепропетровск, 1996; *Надольська В.В.* Національні меншини на Волині (середина ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996; *Бармак М.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). – Тернопіль, 1999; *Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец ХVІІІ – первая половина ХІХ века) / Ред. С.И.Бобылёва.* – Днепропетровск, 1999; *Монолатій І.С.* Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002; *Осачук С.* Німці Буковини: Історія товариського руху (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Чернівці, 2002; *Суліменко О.Г.* Німці Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002; *Костюк М.П.* Німецькі колонії на Волині (ХІХ – початок ХХ ст.). – Тернопіль, 2003; *Новохатько Л.* Німці і німецька культура в Україні. – К., 2003; *Васильчук В.М.* Німці в Україні: Історія і сучасність (друга половина ХVІІІ – початок ХХІ ст.). – К., 2004; *Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць.* – Вип.16. – К., 2004; *Поліщук Ю., Суліменко О.* Німці Волині в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.: політико-правовий аспект. – Житомир, 2004; *Белікова М.В.* Менонітські колонії Півдня України (1789–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005; *Задерейчук І.П.* Розвиток системи освіти в німців на Півдні України: 1789–1938: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2005; *Захарченко Т.К.*

аналізу недостатньо вивчених та невідомих раніше джерел, зокрема матеріалів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, які зберігаються у фондах: «Київський навчальний округ» (ф.707), «Київська духовна академія» (ф.711), «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» (ф.442), «Харківське губернське жандармське управління» (ф.336), «Чернігівське губернське жандармське управління» (ф.1439), «Жандармське управління м. Одеси» (ф.385), «Канцелярія миколаївського військового губернатора» (ф.356), «Бердичівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць» (ф.287). Цікаві документи містять Державний архів міста Києва («Жіноча гімназія при київській євангелічно-лютеранській церкві», ф.104; «Київське реальне Катерининське училище», ф.210; «Друга чоловіча гімназія», ф.81) та Держархів Київської області («Київське губернське у справах про товариства присутствіє», ф.10).

Відомості щодо перебування німців на теренах сучасної України сягають часів Русі. Завдяки поширенню маґдебурзького права німецька присутність на українських землях посилилася за часів Галицько-Волинського князівства й Литовсько-Польської держави. Початок масової німецької колонізації півдня України було покладено за правління Катерини II, яка 1763 р. видала маніфест, що забезпечував іноземним переселенцям низку пільг². Значна активізація німецької імміграції на Волинь відбулася після селянської реформи 1861 р. та придушення російським урядом польського повстання 1863–1864 рр. Згідно з офіційною статистикою, наприкінці 1880-х рр. на Волині проживало понад 90 тис. німецьких поселенців³.

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. привнесенню на український ґрунт основ європейської педагогічної культури сприяла діяльність німецьких освітян, які офіційно отримували право на викладацьку діяльність у Російській імперії лише після підтвердження належного рівня своєї кваліфікації. Так, 1860 р. пруський підданий К.Л.Крафт успішно склав іспити при Університеті св. Володимира на звання вчителя німецької мови у середніх навчальних закладах. Йому було запропоновано дати усні й письмові відповіді на запитання німецькою мовою, написати твір на тему «Про німецьку літературу XVIII ст.»

Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2005; *Лях К.С.* Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005; *Берестень О.Є.* Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких і менонітських колоністів Півдня України (1905–1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006; *Плесская Э.Г.* Немцы Причерноморья. – Одесса, 2008; *Хряцєвська Л.М.* Господарства німецьких колоністів Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008; *Замуруйцев О.В.* Німецькі колонії Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2009; *Німці Півдня України: Історія і сучасність.* – Миколаїв, 2009; *Лутай М.* Німці в Україні: історія і сьогодення. – Житомир, 2010; *Мащенко А.В.* Німецькі колонії Північного Лівобережжя України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернігів, 2010; *Зарічук В.О.* Нариси з історії та культури німців Причорномор'я. – Одеса, 2012.

² Полное собрание законов Российской империи. – Т.16. – Санкт-Петербург, 1830. – С.313–316.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.707. – Оп.207. – Спр.154-6. – Арк.606 зв. – 607.

(«Über die deutsche Literatur des 18-ten Jahrhunderts») і прочитати лекцію «Про скорочення підрядних речень» («Über die Verkürzung der Nebensätze»)⁴.

Аналогічний екзамен, який 1860 р. витримав у Київському університеті К.Ф.Б.Тенцлер, складався із запитань з арифметики та історії на теми: «Історія Німеччини від часу міжкоролів'я до Реформації», «Історія Росії від воцаріння Іоанна IV до дому Романових»; географії – «Географія гірських хребтів і гір Європи», «Географія Північної Росії»; німецької мови – «Із граматики» («Aus der Grammatik»), «Із синтаксису» («Aus der Satzlehre»), «Із літератури» («Aus der Literatur»), «Відмінювання неправильних дієслів» («Konjugation der unregelmäßigen Verben»). Окрім того, К.Ф.Б.Тенцлер підготував твір «Про вплив Гете на літературу по теперішній час» («Über den Einfluss Goethe's an die Literatur der Gegenwart») і прочитав пробну лекцію⁵.

У 1861 р. педагогічна рада Житомирської гімназії ухвалила рішення про надання кістерові місцевої лютеранської церкви, пруському підданому К.Ферстеру права займатися приватним викладанням читання й письма німецькою мовою та основ арифметики⁶.

Поряд із перевіркою професійних рис освітян, здійснювався контроль за їхньою «політичною благонадійністю». Наприклад, 1861 р., у зв'язку з підозрою на участь у польському повстанні 1830–1831 рр., було встановлено секретний поліцейський нагляд за пруським підданим, випускником Берлінського університету Ф.Новаковським, який працював домашнім учителем у маєтку графа О.Браницького (містечко Ставище Київської губернії)⁷.

Іноді між іноземними педагогами та їхніми роботодавцями виникали конфлікти, на які змушені були реагувати німецькі дипломатичні представництва в Російській імперії. У червні 1861 р. секретар посольства Пруссії у Санкт-Петербурзі звернувся до київського, подільського і волинського генерал-губернатора з приводу скарги пруського підданого, домашнього вчителя В.Бадзинського на поміщика Юльянівського маєтку Гайсинського повіту А.Лопушанського. В офіційному листі дипломат наголошував: «Скарга, яку нещодавно було направлено до королівського посольства пруським підданим, очевидно, достатньо серйозна»⁸. Проте, згідно з рішенням Гайсинського повітового суду, усі звинувачення на адресу А.Лопушанського щодо невиконання жалування В.Бадзинському, незаконне вилучення його паспорта, арешт і погрози покарання різками було відхилено.

У 1864 р. пруський підданий Ф.Зенфтлебен склав при Університеті св. Володимира екзамен на звання вчителя німецької мови у середніх навчальних закладах, давши відповіді на запитання із Закону Божого, історії релігії та церкви, історії Афінської республіки, Київської Русі, Франції, географії Європи, арифметики, російської й німецької мов⁹. Наступного року цей іспит успішно витримав пруський підданий О.Урбан¹⁰.

⁴ Там само. – Оп.26. – Спр.440. – Арк.1–3.

⁵ Там само. – Оп.29. – Спр.72. – Арк.1–5.

⁶ Там само. – Оп.27. – Спр.120. – Арк.1–7.

⁷ Там само. – Ф.442. – Оп.811. – Спр.112. – Арк.1–9.

⁸ Там само. – Оп.38. – Спр.429. – Арк.1.

⁹ Там само. – Ф.707. – Оп.30. – Спр.348. – Арк.1–5 зв.

¹⁰ Там само. – Оп.31. – Спр.143. – Арк.1–3 зв.

1869 р. попечитель Київського навчального округу видав дозвіл на приватне викладання французької та німецької мов, основ арифметики німкені П.Лебан¹¹, а наступного року надав саксонському підданому Г.В.Шульцу свідоцтво вчителя німецької мови у середніх навчальних закладах¹².

Задля здобуття звання вчителя німецької мови прусський підданий П.Барач 1873 р. провів у 1-й Київській гімназії два пробних уроки, присвячені методам перекладу з німецької на російську мову та навпаки¹³. Того ж року іспитовий комітет Київського навчального округу визнав відповідність прусського підданого, випускника Берлінського університету В.Оббаріуса званню вчителя французької мови, яку він викладав у Білоцерківському реальному училищі.

У 1874 р. свідоцтво домашнього вчителя отримав прусський підданий, випускник Вайсенфельської королівської учительської семінарії Р.Лютцендорф, який працював інспектором і викладачем при церковному училищі євангелічно-лютеранської парафії міста Києва. Складений ним в іспитовому комітеті Київського навчального округу екзамен включав у себе письмову відповідь на запитання з німецької мови, переклад тексту «Битва на Куликовому полі 1380 р.» німецькою, читання й переклад російською німецькомовних статей, їх граматичний, етимологічний і синтаксичний розбір, а також усні відповіді на запитання з арифметики, історії та географії¹⁴.

Піклуючись про забезпечення своїх дітей якісною освітою рідною мовою, німецькі колоністи надавали великого значення заснуванню навчальних закладів. Так, 1819 р. було відкрито Костянтиноградське німецьке парафіяльне училище, 1825 р. – Полтавське, а в 1832 р., коштом місцевої лютеранської громади, – Кременчуцьке¹⁵. Із 1848 р. у містечку Коростишеві Радомишльського повіту Київської губернії діяла церковна школа Коростишевського євангелічно-лютеранського товариства, з 1852 р. в Києві – церковна школа Київського євангелічно-лютеранського товариства, з 1858 р. у колонії Доливі Радомишльського повіту – церковна школа Доливського євангелічно-лютеранського товариства¹⁶.

На сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» від 1866 р. священник П.Троцький, закликаючи православне духовництво наслідувати досвід організації лютеранських церковнопарафіяльних шкіл, наголошував: «Ще ми могли би повчитися в наших сусідів християн-лютеран тієї акуратності й чинності, які можна знайти в їхній кірсі при богослужіннях, і тій чистоті та благоприсейності, що спостерігаються навіть на їхньому цвинтарі. Навчатися доброму, у кого б то не було, ніколи й нікому не соромно»¹⁷.

Загалом за період із 1797 по 1885 рр. при німецьких кірхах і колоніях Волинської губернії було відкрито 305 шкіл із 12 625 учнями, з них

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.35. – Спр.392. – Арк.1–5 зв.

¹² Там само. – Спр.484. – Арк.12.

¹³ Там само. – Оп.39. – Спр.66. – Арк.2.

¹⁴ Там само. – Спр.244. – Арк.1–7.

¹⁵ Там само. – Оп.26. – Спр.477. – Арк.9 зв.

¹⁶ Там само. – Оп.28. – Спр.2. – Арк.227–228.

¹⁷ Киевские епархиальные ведомости. – 1866. – №2 (16 января). – С.74.

у Житомирському повіті – 70 шкіл із 2949 учнями, Новоград-Волинському – 64 школи з 2273 учнями, Острозькому – 8 шкіл із 359 учнями, Заславському – і 4 школи із 182 учнями, Рівненському – 56 шкіл із 2207 учнями, Дубенському – 10 шкіл із 478 учнями, Луцькому – 55 шкіл із 2479 учнями, Володимир-Волинському – 29 шкіл із 1408 учнями, Ковельському – 5 шкіл із 152 учнями, Овруцькому – 4 школи зі 138 учнями¹⁸.

Станом на 1879 р. у Житомирському повіті Волинської губернії діяла 21 школа з 430 учнями, у Новоград-Волинському – 20 шкіл із 515 учнями, у Заславському – 4 школи зі 150 учнями, в Острозькому – 3 школи зі 115 учнями, в Овруцькому – 2 школи з 65 учнями, у Дубенському – 4 школи зі 110 учнями, у Рівненському – 34 школи з 1005 учнями, у Луцькому – 45 шкіл з 1590 учнями, у Володимир-Волинському – 11 шкіл з 475 учнями, у Ковельському – 2 школи зі 107 учнями¹⁹. У 1886 р. у німецьких поселеннях на Волині уже нараховувалося 307 шкіл, а 1887 р. – 310, із них 6 баптистських, а решта лютеранські²⁰.

Діяльність лютеранських шкіл виходила далеко за межі навчально-виховної сфери, цементуючи німецьку громаду на базі єдиних культурно-релігійних цінностей і суспільно-політичних традицій, згуртовуючи її в «особливу національність з сильним духом і могутнім характером»²¹. Окрім своїх прямих обов'язків, кожен учитель (кістер) виконував функції помічника пастора з правом хрестити та хоронити парафіян, керував богослужіннями, виголошував проповіді. У колоніях із невеликою кількістю населення, що не мало змоги забезпечити окремі навчальні приміщення, відкривалися школи грамоти при молитовних домах, де на громадських засадах учителювали кістери²². На шкільних учителів покладалося завдання популяризації в німецьких колоніях прикладних знань у галузі землеробства, бджільництва, шовківництва, поширення нових сортів сільськогосподарських культур тощо. Так, пастор Рожищевської парафії на Волині Керн пильно стежив за тим, щоб учительське господарство було зразковим. Тим часом земельні володіння німецьких колоній зростали стрімкими темпами, наприклад, у Пулинському маєтку Житомирського повіту німці придбали в поміщика Качковського близько 11 тис. дес. землі, в Іваничівському маєтку барона Штакельберга – до 3 тис. дес., у Курненській волості Новоград-Волинського повіту колоністи володіли понад 10 тис. дес. землі²³.

У 1879 р. волинський губернатор Ю.М.Подгоричани-Петрович порушив питання про становище шкіл у німецьких колоніях, що фактично перебували поза контролем міністерства народної освіти й повністю підпорядковувалися лютеранським пасторам, які на власний розсуд відкривали нові навчальні заклади, призначали та звільняли вчителів. Історія й географія в таких закладах викладалися за виданими в Берліні чи Дрездені підручниками, що мали за мету «розвинути в юнацтві і патріотичне почуття, і національну самосвідомість»²⁴.

¹⁸ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.614. – Спр.238. – Арк.12.

¹⁹ Там само. – Ф.707. – Оп.225. – Спр.79. – Арк.6.

²⁰ Там само. – Оп.207. – Спр.154-б. – Арк.19; Ф.442. – Оп.614. – Спр.238. – Арк.281–281 зв.

²¹ Там само. – Ф.442. – Оп.614. – Спр.238. – Арк.111.

²² Там само. – Ф.707. – Оп.229. – Спр.150-б. – Арк.197.

²³ Там само. – Ф.442. – Оп.614. – Спр.238. – Арк.119 зв.

²⁴ Там само. – Арк.108 зв.

5 вересня 1884 р. рада інспекції народних училищ Південно-Західного краю ухвалила обов'язковість для всіх лютеранських конфірмаційних шкіл таких предметів, як російське читання й письмо, учителі цих шкіл неодмінно мають бути політично й морально благонадійними російськими підданими, іноземні педагоги допускаються до викладання лише тимчасово, не більше, ніж на півроку, навчання здійснюється винятково за схваленими міністерством народної освіти підручниками, а фонди шкільних бібліотек повинні складатися тільки з дозволених цензурою книжок. Члени ради розкритикували організацію навчально-виховного процесу у Славутському євангелічно-лютеранському конфірмаційному двокласному училищі Волинської губернії, тому що російську мову, арифметику й не передбачену програмою алгебру тут викладав випускник Рівненського реального училища Герштейн – єврей за національністю та юдей за віросповіданням²⁵.

Яскравою ілюстрацією змісту навчального процесу німецьких шкіл на Волині є розклад уроків початкового училища в колонії Острівки Житомирського повіту (1887 р.):

І відділення

Понеділок: Закон Божий (8.00–9.00), читання й письмо (9.00–10.00), чистописання (10.00–11.00), усна лічба (11.00–12.00), заучування молитов (14.00–15.00), письмова лічба (15.00–16.00).

Вівторок: німецька мова (8.00–9.00), урок повторення (9.00–10.00), письмо (10.00–11.00), письмове розкладання чисел (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00).

Середа: Закон Божий (8.00–9.00), читання й письмо (9.00–10.00), заучування молитов (10.00–11.00), російська мова (11.00–12.00), урок повторення (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00).

Четвер: німецька мова (8.00–9.00), урок повторення (9.00–10.00), письмо (10.00–11.00), чистописання (11.00–12.00), усна лічба (14.00–15.00), письмове розкладання чисел (15.00–16.00).

П'ятниця: Закон Божий (8.00–9.00), заучування молитов (9.00–10.00), письмо й читання (10.00–11.00), письмо (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00).

Субота: російська мова (8.00–9.00), урок повторення (9.00–10.00), предметні бесіди (10.00–11.00), письмова лічба (11.00–12.00), письмове розкладання чисел (14.00–15.00), усна лічба (15.00–16.00).

II відділення

Понеділок: Закон Божий (8.00–9.00), письмові вправи з німецької мови (9.00–10.00), підготовка до уроку рідною мовою (10.00–11.00), арифметика (11.00–12.00), заучування байок і віршів (14.00–15.00), чистописання (15.00–16.00).

Вівторок: підготовка до уроку (8.00–9.00), російська мова (9.00–10.00), переписування з підручника вправ (10.00–11.00), читання рідною мовою (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), письмове розв'язання задач (15.00–16.00).

²⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.614. – Спр.238. – Арк.34–34 зв.; Ф.707. – Оп.207. – Спр.154б. – Арк.4.

Середа: Закон Божий (8.00–9.00), приготування до уроку (9.00–10.00), російська мова (10.00–11.00), переписування з підручника вправ (11.00–12.00), заучування катехізису (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00).

Четвер: письмові вправи (8.00–9.00), арифметика (9.00–10.00), рідна мова (10.00–11.00), чистописання (11.00–12.00), російська мова (14.00–15.00), читання рідною мовою (15.00–16.00).

П'ятниця: Закон Божий (8.00–9.00), письмове розв'язання задач (9.00–10.00), рідна мова (10.00–11.00), виконання письмових вправ із рідної мови (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), виконання письмових вправ із російської мови (15.00–16.00).

Субота: письмові вправи з російської мови (8.00–9.00), заучування байок і віршів (9.00–10.00), предметні бесіди (10.00–11.00), письмовий виклад змісту бесід (11.00–12.00), арифметика (14.00–15.00), письмове розв'язання задач (15.00–16.00).

III відділення

Понеділок: диктант із російської мови (8.00–9.00), російська мова (9.00–10.00), підготовка до уроку з рідної мови (10.00–11.00), підготовка до уроку з історії Росії (11.00–12.00), історія Росії (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00).

Вівторок: робота над помилками в диктанті (8.00–9.00), підготовка до уроку (9.00–10.00), Закон Божий (10.00–11.00), географія (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), письмові вправи (15.00–16.00).

Середа: Закон Божий (8.00–9.00), рідна мова (9.00–10.00), диктант із російської мови (10.00–11.00), письмове розв'язання задач (11.00–12.00), арифметика (14.00–15.00), чистописання (15.00–16.00).

Четвер: робота над помилками в диктанті (8.00–9.00), виконання письмових вправ із рідної мови (9.00–10.00), рідна мова (10.00–11.00), підготовка до уроку (11.00–12.00), російська мова (14.00–15.00), читання рідною мовою (15.00–16.00).

П'ятниця: диктант із російської мови (8.00–9.00), арифметика (9.00–10.00), письмові вправи (10.00–11.00), історія Росії (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), письмове розв'язання задач (15.00–16.00).

Субота: робота над помилками в диктанті (8.00–9.00), Закон Божий (9.00–10.00), приготування до уроку (10.00–11.00), російська мова (11.00–12.00), виконання письмових вправ (14.00–15.00), географія (15.00–16.00).

Наприкінці 1880-х рр. керівництво Київського навчального округу рішуче виступило за підпорядкування шкіл у німецьких колоніях міністерству народної освіти з метою «злиття в майбутньому цього іноземного елемента з місцевим населенням». Справді, незалежні від урядових структур лютеранські школи суперечили офіційній політиці російщення, оскільки навчальний процес у них здійснювався німецькою мовою за виданими в Німеччині підручниками, діловодство провадилося також німецькою, учні не знали російського імператора, натомість добре знали імператора та райхсканцлера Німеччини. Зрештою, відповідно до указу Сенату від 1887 р., усі «іновірські»

школи Південно-Західного краю Російської імперії з належним їм майном підпорядковувалися міністерству народної просвіти. Отже, підлягали закриттю всі навчальні заклади, засновані Санкт-Петербурзькою євангелічно-лютеранською консисторією без відповідного дозволу міністерства народної просвіти. Так, 1892 р. було закрито конфірмаційну школу Геймтальської лютеранської парафії в німецькій колонії Курганах Новоград-Волинського повіту²⁶.

Упродовж 1888 р. під юрисдикцію міністерства народної просвіти перейшли такі німецькі школи:

Київська губернія

– у містечку Коростишеві, колоніях Оленівка, Казимирівка, Філонівка, Романівка, Малинівка, Єлівка, Раковичі, Вигода, Шнуровий Ліс, Папірня, Негребівка Радомишльського повіту;

– у колоніях Завалівка (Карнівка), Осикова, Паулінівська, Старицька Київського повіту

Подільська губернія

– у селі Красноділ Ямпільського повіту;

– у містечку Немирів Брацлавського повіту

Волинська губернія

– у колоніях Майдан (Червона Федорівка), Стара Олександрівка, Єрусалимка, Кам'янка, Людмилівка, Маріанівка, Радичі, Андріїв, Генрієтівка, Городище, Червонорічка, Топорище, Фасовська Рудня, Оленівка, Черняхів, Андріївка, Язвинка, Янівка, Пулини, Стара Буда, Кутузівка, Лодзянівка, Цвітянка, Стрибіш, Прутівка, Костянтинівка, Вольвахівка, В'язівець, Габрівка, Юстинівка, Мартинівка, Поправка, Великі Садки, Солодері, Івановичі, Острівки, Нейдорф, Каролинка, Бобрицька Буда, Нейманівка, Антонівка, Юзефенталь, Нова Вікторівка, Гонорин, Стара Вікторівка, Маріандорф, Оскарівка, Нейдорф, Березівка, Клярівська Янівка, Кремнянка, Сорочине, Анопіль, Верендорф, Домбрівка, Янівка, Зеленець-Вулька, Ставище, Шадур, Олександрія, Лисівська Буда, Холосне, Лиски, Рогівка, Селянський Млинок, Федорівка, Торчин, Вишняківка-Олександрівка, Рутківська, Станіславівка, Сутьжинівка, Тартачен, Фастинівка Житомирського повіту;

– у колоніях Корольов, Лісова, Горщик Овруцького повіту;

– у колоніях Анета, Гофманівка, Старі Непізнаничі, Зеґенсталь Боголюбівка, Березова Гать, Маківець, Наталіївка, Верівка (Володимирівка) Цвільська, Геральдівка, Дубрівка, Столпещька, Уварівка, Покащів, Косяк, Здоровець, Новий Хмерин, Ємільчинська Сергіївка, Ілляшівка, Стара Гута, Серби, Маріанівка, Зіселівка, Мойсіївка, Марґаритівка, Сербівська Слобода, Варварівка, Нова Вергиниця, Димитрівка Новоград-Волинського повіту²⁷.

На початку 1888 р. міністерству народної просвіти було підпорядковано училище для дітей німецьких колоністів, розташоване в містечку Дунаївцях Новоушицького повіту Подільської губернії. За пропозицією інспектора

²⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.690. – Спр.31. – Арк.1, 7.

²⁷ Там само. – Ф.707. – Оп.207. – Спр.154-а. – Арк.1–200.

народних училищ зібрання Дунаєвецького товариства німецьких колоністів у березні 1890 р. ухвалило: надати для училища двоповерховий кам'яний будинок із прилеглим до нього фруктовим садом; щорічно виділяти на утримання закладу 935 руб., із них на платню трьом учителям – по 300 руб., на письмове приладдя та книжки в подарунок учням – 15 руб., на придбання училищної бібліотеки – 20 руб.; забезпечувати власними силами опалення, освітлення та ремонт будівлі; надати кожному з учителів квартиру; для керівництва училищним господарством обирати двох попечителів на трирічний термін²⁸. У вересні того ж року зібрання ухвалило рішення клопотатися про перетворення закладу на сільське двокласне училище міністерства народної освіти, за умови, щоби в ньому здобували початкову освіту не лише хлопчики, а й дівчатка, як це відбувалося, починаючи з 1834 р.; викладання німецької мови було обов'язковим; дітей нелютеранського віросповідання приймали на навчання згідно з дозволом членів товариства; учителів призначали за рекомендацією колоністів. Проте в інструкції інспекторові народних училищ від 1891 р. попечитель Київського навчального округу наголошував, що в Дунаєвецькому училищі викладання німецької мови, як необов'язкового предмета, могло відбуватися лише в позакласний час, а вчителі мали призначатися «навчальним відомством і до того ж із числа осіб російського походження». Члени німецької громади доступними їм способами чинили опір політиці російщення. Наприклад, члени господарського комітету при Дунаєвецькому училищі пруські піддані Ю.Крафт і Ф.Кінцле закуповували й поширювали серед учнів німецькі книжки, публічно виступали проти переведення навчального процесу винятково на російську мову, домагалися оформлення діловодства німецькою. У 1896 р. поліцейський наглядач містечка Дунаївці в офіційному зверненні до інспектора народних училищ першого району Подільської губернії зазначав, що місцеве товариство німецьких колоністів докладало всіх зусиль, аби «зберегти собі повну свободу стосовно училища».

Згідно зі звітом попечителя Київського навчального округу за 1890 р., викладачі німецьких шкіл погано володіли російською, а «деякі з них навіть не могли висловлюватися цією мовою»²⁹. Тож із метою вдосконалення знань німецьких учителів з російської мови та методики її викладання в 1892 і 1893 рр. відбулися літні педагогічні курси при народних училищах Житомирського повіту: Барашевському, Горошківському, Пулинському, Ушомирському; Новоград-Волинського повіту: Андріївському, Баранівському, Ємільчинському; Рівненського повіту: Межиріцькому, Підлужанському, Тучинському; Володимир-Волинського повіту: Вербському, Локацькому. Упродовж 1898–1899 рр. курси було проведено у Житомирському, Рівненському, Володимир-Волинському й Ковельському повітах. Хоча найкращі випускники цих курсів не залишилися працювати на Волині, а перевелися до Одеського навчального округу, де вчителі «іновірських шкіл» отримували вищу платню, однак керівництво Київського навчального округу відзначило поліпшення у справі викладання російської мови в навчальних закладах німецьких

²⁸ Там само. – Оп.296. – Спр.89. – Арк.2–2 зв.

²⁹ Там само. – Оп.227. – Спр.161. – Арк.4 зв.

поселень Волинської губернії, що відбулося винятково за рахунок іноземних колоністів, без матеріальної підтримки з боку держави.

У 1891 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор звернувся до попечителя Київського навчального округу з ініціативою заснування особливої комісії для вирішення питання щодо подальшої долі шкіл у німецьких поселеннях Південно-Західного краю, наголосивши на його політичному значенні. У листі до міністра народної освіти він обґрунтував доцільність створення вказаної комісії тим, «щоби школи в німецьких поселеннях краю слугували засобом зближення німецьких поселенців із корінним російським населенням, а не підтримували серед них племінну окремішність»³⁰. У травні, після схвалення цієї ідеї освітнім відомством, відбулося перше засідання комісії за участю попечителя Київського навчального округу й інспекторів народних училищ.

Відповідно до розпорядження міністерства народної освіти від 1892 р. в євангелічно-лютеранських школах запроваджувалася обов'язкова молитва за імператора, текст якої слід було розмістити на видному місці в кожній класній кімнаті³¹. Водночас інспектори народних училищ Волинської губернії скаржилися на «надзвичайно вороже» ставлення німецької громади до всіх заходів, що вживалися задля російщення лютеранських шкіл та колоністів, які вважали російську мову непотрібною для німецької жінки, і непоодинокими були випадки, коли дівчатка припиняли відвідувати заклади, де від них вимагалася вивчення російської³².

1900 р. жителям німецької колонії Судихи Велико-Бучковської волості Костянтиноградського повіту Полтавської губернії було видано дозвіл на відкриття однокласного міністерського училища з російською мовою викладання. Колоністи зголосилися надати закладу приміщення та щорічно виділяти на його утримання 390 руб., із них 120 руб. – на платню учителеві закону Божого, 240 руб. – основному учителю (окрім забезпечення квартирою й опаленням), 30 руб. – на облаштування бібліотеки³³.

У звіті за 1901 р. командувач військ Московського військового округу великий князь Сергій Олександрович указав на незадовільний рівень знань із російської мови німецьких колоністів, які перебували на службі в армії. Відповідно, міністерство народної освіти доручило попечителю Київського навчального округу посилити контроль за викладанням російської мови у школах німецьких колоній. Інспектори народних училищ на місцях отримали розпорядження перевірити, якою мірою «насаджуються в німецькому поселенні основи російської державності»³⁴. У 1903 р. профільне міністерство надіслало керівництву Київського навчального округу перелік заходів, що мали вживатися для поглиблення викладання російської мови в навчальних закладах німецьких колоній. Ішлося передусім про сприяння їх перетворен-

³⁰ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.262. – Спр.4. – Арк.7 зв.

³¹ Там само. – Оп.296. – Спр.68. – Арк.74–76.

³² Там само. – Оп.207. – Спр.154-а. – Арк.202; Оп.296. – Спр.55. – Арк.3.

³³ Там само. – Оп.227. – Спр.37. – Арк.1.

³⁴ Там само. – Спр.161. – Арк.3.

ню в одно- та двокласні училища під юрисдикцією міністерства народної про-світи; спонукання учителів німецького походження до вступу на педагогічні курси та до учительських семінарій; організацію короткострокових педагогічних курсів і з'їздів учителів; створення при училищах російських бібліотек і забезпечення їх методичними розробками з російської мови та наочними засобами; заохочення проросійської діяльності співробітників шкіл у німецьких поселеннях, незалежно від їх походження, за допомогою грошових премій, почесних відзнак і нагород; організацію для учителів екскурсій по імперії з метою ознайомлення з її культурою й побутом, а також відрядження їх до місцевостей «корінної Росії» задля вдосконалення практичних мовних навичок; відкриття при училищах недільних шкіл, курсів, народних читань і бібліотек для навчання російській мові дорослого населення. Упродовж червня – серпня 1903 р. на базі Житомирського, Новоград-Волинського, Рівненського, Володимир-Волинського й Луцького двокласних міських училищ діяли тимчасові педагогічні курси для вчителів «іновірських шкіл» Волинської губернії. На курсах, що відбувалися в Новограді-Волинському, слухачів поділили на два відділення за результатами вступних іспитів, котрі включали у себе диктант, виклад статті «Подвиг купця Іголкіна» й арифметичну задачу. Згідно з розкладом, щодня проводилося по шість уроків тривалістю 1 год., а також 30-хв. заняття з гімнастики, якими керував один зі слухачів, який мав досвід військової служби. За весь період курсів не було зафіксовано жодного пропуску уроків, поведінку слухачів визнали бездоганною, а дисципліну – зразковою. Практика викладання російської мови й арифметики являла собою уроки для учнів місцевого приватного єврейського училища Шрайбштейна. Особливих успіхів слухачі курсів досягли у співах, створили хор і вивчили близько двадцяти російських пісень (у тому числі «Боже, царя храни», «Славься, славься, наш русский царь», «Многая лета», «Пир Петра Великого», «Колыбельная песня», «Лён мой, лён», «Сватушка» та ін.). Більшість слухачів курсів при Володимир-Волинському двокласному міському училищі не лише співали у хорі, а й грали на скрипці або фісгармонії. Оскільки вони виявили бажання самостійно готуватися до іспиту на звання вчителя початкового училища, навчальну програму було розширено завдяки запровадженню уроків із географії. Щодня заняття починалися й закінчувалися молитвою з євангелічно-лютеранської агенди. На курсах, організованих на базі Острозького двокласного міського училища, окрім російської мови й арифметики викладалися також природознавство, географія, російська та всесвітня історія. Педагогічні курси в Острозі швидко переросли в літературно-мистецьку акцію, до якої прилучилася місцева інтелігенція. Слухачі власними зусиллями створили хор та оркестр, а в організованих ними недільних вечорах брали участь учні міського та єврейського училищ, які декламували вірші російських авторів. В організації навчального процесу на педагогічних курсах при Житомирському двокласному міському училищі активну участь брали слухачі: унтер-офіцер запасу Л.Кіргінер викладав військову гімнастику, а Е.Феніор – співи та гру на струнних і духових музичних інструментах. Як зазначав інспектор народних училищ восьмого району

Волинської губернії, на психологічному й фізичному стані слухачів негативно позначилося проведення курсів саме в розпал польових робіт,

«яким, за мізерності отримуваної платні, змушені присвячувати себе ці вчителі, маючи у сільському господарстві головне матеріальне забезпечення для себе та своєї нерідко численної родини. Усе це на початку курсів дуже турбувало цих трударів і, мабуть, певною мірою впливало на стан їхнього здоров'я, але згодом вони змирилися з неминучістю матеріальних втрат»³⁵.

Загалом наприкінці XIX – на початку XX ст. у німецьких поселеннях Волинської губернії спостерігалось зменшення кількості шкіл, підпорядкованих міністерству народної освіти: 1890 р. їх нараховувалося 358 (12 413 учнів), 1891 р. – 336 (12 035 учнів), 1892 р. – 334 (10 883 учнів), 1893 р. – 328 (9013 учнів), 1894 р. – 326 (8509 учнів), 1895 р. – 325 (8527 учнів), 1896 р. – 324 (9446 учнів), 1897 р. – 318 (11 045 учнів), 1898 р. – 306 (11 288 учнів), 1899 р. – 304 (11 356 учнів), 1900 р. – 296 (10 682 учня), 1901 р. – 295 (11 165 учнів). Упродовж 1892–1901 рр. 20 німецьких шкіл у Житомирському, Новоград-Волинському, Рівненському, Володимир-Волинському, Луцькому, Острозькому, Овруцькому повітах Волинської губернії було реорганізовано у дво- й однокласні сільські училища. 1902 р. громада коростишівської німецької колонії Київської губернії ухвалила рішення про перетворення початкової німецької школи в однокласне училище міністерства народної освіти³⁶.

У 1910 р. директор народних училищ Волинської губернії підтримав клопотання жителів колоній Станіславівки, Родомля та Янівки Ковельського повіту щодо відкриття у Станіславівці німецької початкової школи. Колоністи взяли на себе зобов'язання виділяти щорічно на платню вчителів 120 руб., на опалення – 30 руб., а також надати вчителю в користування 5 моргів землі³⁷.

Соціальний і національний склад лютеранських шкіл був вельми строкатим. Наприклад, станом на 1904 р. у Київському реальному училищі св. Катерини нараховувалося 212 дітей дворян і чиновників, 184 – міщан, купців 2-ї гільдії й ремісників, 52 – іноземних підданих, 37 – селян, 19 – почесних громадян і купців 1-ї гільдії, 8 – духівництва, 2 – козаків, у тому числі 226 православних, 152 римо-католики, 108 лютеран, 27 юдеїв та ін.³⁸ У жіночій гімназії при Київській євангелічно-лютеранській церкві 1909 р. навчалось 165 представниць дворянсько-чиновницьких родин, 196 – із сімей міщан, 26 – селян, 4 – духівництва тощо, із них 199 учениць були православними, 134 – лютеранками, сповідували католицизм – 51, а юдейство – 34, 2 – додержувалися старообрядництва³⁹. Загалом на початку XX ст. у цій гімназії здобували освіту учениці лютеранського, православного, римо-католицького, юдейського, баптистського, англіканського, старообрядницького й караїмського віросповідань⁴⁰.

³⁵ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.227. – Спр.37. – Арк.150.

³⁶ Там само. – Спр.59. – Арк.9.

³⁷ Там само. – Оп.229. – Спр.126-б. – Арк.30–32.

³⁸ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.210. – Оп.1. – Спр.616-а. – Арк.1–2.

³⁹ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.294. – Спр.80. – Арк.72–72 зв., 92.

⁴⁰ ДАК. – Ф.104. – Оп.1. – Спр.424. – Арк.4–12; Спр.419. – Арк.1–166.

Збереженню та розвитку духовної спадщини, педагогічних традицій німецького народу було присвячено діяльність культурно-просвітницьких організацій, заснованих на українських землях упродовж ХІХ – початку ХХ ст. Так, 1872 р. зусиллями німецької громади постало Київське співоче товариство, основна мета якого полягала у забезпеченні його членів найбільш запотребуваними книжками, газетами, журналами, в організації музичних і сімейних вечорів, хорового співу, ігор у карти, доміно, шахи, келлі та більярд⁴¹. Повноправними членами товариства могли стати представники всіх станів і національностей. Керівництво його справами здійснювалося обраною радою у складі голови, віце-голови, касирів і шістьох членів. Товариство мало власну кухню та буфет, в якому ціни на страви чи напої визначала рада. Під час зібрань заборонялися будь-які розмови й дискусії на політичну тематику. Музичні вечори та концерти влаштовувалися лише з дозволу поліції⁴². Із часом спектр діяльності цього культурно-просвітницького об'єднання розширився, і згідно з виданим 1907 р. статутом воно вже мало назву Київського німецького товариства та було спрямоване на збереження й розвиток німецької культури, надання допомоги нужденним німцям, підтримку недільних шкіл, організацію загальноосвітніх і професійних недільних та вечірніх курсів. Задля продуктивного проведення дозвілля й задоволення духовних запитів київських німців передбачалося влаштування концертів і драматичних вистав, музичних та літературних вечорів, науково-популярних читань, хорового співу, балів, маскарадів, раутів, журфіксів, сімейних сніданків, обідів і вечерь, дитячих свят та вистав, прогулянок, пікніків за містом, різноманітних ігор, спортивних змагань (їзда на велосипедах, катання на ковзанах, плавання, гребля тощо), а також створення спеціальних відділів гімнастики, фехтування, вольтижування, боксу, бігу, стрільби та ін.⁴³ При товаристві діяла бібліотека, забезпечена виданнями російською, німецькою й іншими мовами, у приміщенні Київського комерційного зібрання за адресою вул. Хрещатик, 1 презентувалися аматорські німецькомовні спектаклі⁴⁴.

У жовтні 1907 р. в Києві постало Південно-Західне німецьке товариство, мета якого полягала в наданні підтримки в економічній і культурній сферах німцям, які проживали в Київській, Волинській, Подільській, Полтавській і Чернігівській губерніях. Відповідно до статуту його діяльність спрямовувалася на створення кас взаємодопомоги, банків, сільськогосподарських установ тощо, а також відкриття нових і підтримку існуючих навчальних закладів із німецькою мовою викладання; заснування стипендій, літніх колоній, дитячих садків, книгозбірень, лікарень, притулків тощо; поширення друкованої літератури, пересувних бібліотек і курсів із різних галузей знань; організацію лекцій, концертів, театральних вистав, співочих і гімнастичних гуртків, з'їздів, екскурсій, сімейних вечорів, виставок⁴⁵. Одним із засновників цієї організації

⁴¹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.51. – Спр.130. – Арк.2–11.

⁴² Устав Киевского певческого общества. – К., 1897. – С.1.

⁴³ Устав Киевского немецкого общества (бывш. Киевское певческое общество). – К., 1907. – С.2–4.

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.858. – Спр.2. – Арк.48, 70–70 зв.

⁴⁵ Устав Юго-Западного немецкого общества. – К., 1907. – С.3–4.

та першим головою її правління став відомий учений-санскритолог, професор Університету св. Володимира (1886–1914 рр.) Ф.І.Кнауер⁴⁶. Товариство мало свої відділення навіть у невеликих населених пунктах, наприклад у с. Білі Вежі на Чернігівщині⁴⁷. Його членом мав право стати кожен німець за умови сплати щорічного членського внеску. Правління складалося з 11 осіб: голови, товариша голови, скарбничого, секретаря, семи членів, що обиралися загальним зібранням на три роки. Товариство розгорнуло в Києві масштабну культурно-просвітницьку діяльність. Наприклад, 1909 р. з дозволу попечителя Київського навчального округу та київського, подільського й волинського генерал-губернатора у залі Катерининського реального училища було організовано платні публічні лекції німецькою мовою професора І.А.Леціуса («Про римських імператорів»), літератора К.Мейснера («Життя й діяльність Рембрандта», «Про нове облаштування Німецького дому») та ін. Із початком Першої світової війни міністр внутрішніх справ М.О.Маклаков розпорядився закрити Південно-західне німецьке товариство (вересень 1914 р.)⁴⁸.

1907 р. виникло Дамське товариство допомоги бідним німцям-католикам м. Одеси «Марія Гільф». Його засновницями були дружина одеського міщанина М.В.Фогт, піддана Пруссії Р.Ф.Гіттерман, дружина одеського купця Є.Г.Банаш, дружина відставного штабс-капітана А.А.Гергардт. Відповідно до статуту мета діяльності цієї організації полягала в поліпшенні матеріальних і духовних умов життя одеських німців-католиків. Товариство надавало грошову допомогу малозабезпеченим німецьким родинам, займалося працевлаштуванням німецького населення, опікувалося літніми й немічними людьми, інвалідами, сиротами, а також створювало навчальні заклади та бібліотеки, організувало лекції, концерти, театральні вистави⁴⁹.

У 1908 р. було затверджено статуту Німецького дамського товариства в м. Харкові та Харківського німецького товариства⁵⁰. Того ж року засновано Південноросійське німецьке товариство, правління якого перебувало в м. Одесі. Дійсними членами цієї організації могли стати німці, котрі мешкали в Бессарабській, Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях, Області Війська Донського та на Кавказі, а також в Одеському, Севастопольському, Керч-Єнікальському, Миколаївському градоначальствах⁵¹. Товариство отримало право відкривати школи, дитячі садки, літні колонії, бібліотеки, читальні, лікарні, гуртожитки, притулки, організувати сімейні вечори, лекції, читання, вистави, концерти, екскурсії, розважальні заходи для дітей тощо. В Одесі було засновано жіноче комерційне училище Південноросійського німецького товариства, в якому викладалися закон Божий, російська мова та словесність, німецька, французька й англійська мови, педагогіка, історія, географія, математика, природознавство, фізика, хімія, товарознавство, комерційна арифметика, бухгалтерія, комерційна

⁴⁶ Державний архів Київської області. – Ф.10. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.8, 25.

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.1481. – Арк.13.

⁴⁸ Там само. – Ф.442. – Оп.864. – Спр.240. – Арк.326.

⁴⁹ Устав дамского общества пособия бедным немцам католикам г. Одессы «Мария Гильф». – Одесса, 1907. – С.1–4.

⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.336. – Оп.1. – Спр.2411. – Арк.57 зв.

⁵¹ Устав Южно-Русского немецкого общества. – Одесса, 1908. – С.3.

кореспонденція російською та іноземними мовами, політична економія, законодавство, переважно торговельне й промислове, комерційна географія, чистописання, малювання, стенографія, машинопис, рукоділля, гімнастика, співи, танці⁵². До закладу приймали всіх дівчат, незалежно від станового походження й віросповідання. Станом на 1914 р. тут навчалася 201 особа, із них 103 лютеранки, 49 православних, 19 католичок і 30 були прихильницями юдейства⁵³.

У грудні 1914 р. від імені міністра внутрішніх справ М.О.Маклакова губернаторам і градоначальникам було надіслано секретне розпорядження про закриття товариств, спрямованих на «об'єднання німецького елемента на ґрунті вузьконаціональних інтересів і навіть проведення німецьких національних тенденцій»⁵⁴. Відповідно, начальник жандармського управління Одеси охарактеризував німецькі організації (благодійні, просвітницькі, технічні тощо) як такі, що «становили загрозу громадському спокою й безпеці держави».

Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. невід'ємною складовою культурно-освітнього поступу Наддніпрянської України стали німецькі художньо-естетичні цінності, що популяризувалися за посередництва театральномузичного мистецтва. Зокрема, 1873 р. випускниця Ляйпцизької консерваторії М.Ландеберг передала зібрані нею з концерту в Рівному 235 руб. 15 коп. на користь найбільш нужденних вихованців Рівненського реального училища⁵⁵.

У 1887 р. миколаївський військовий губернатор заборонив діяльність заснованого прусським підданим А.Ремлінгом у Миколаєві театру-фантом на підставі того, що тут не пускали за лаштунки представників поліції. Більше того, А.Ремлінг потрапив під підозру у військовому шпигунстві поряд з іншими молодими людьми, які гуртувалися навколо віце-консула Фрішена, котрий здійснював хлібну торгівлю в Миколаєві⁵⁶.

Німецька трупа під керівництвом румунського підданого Я.Співаковського презентувала 1898 р. в Дубно кілька дозволених цензурою спектаклів⁵⁷. Наступного року цей театральний колектив уклав контракт із власницею київського розважального закладу «Аркадія» О.Щербаковою щодо постановки з травня по вересень оперетково-драматичних вистав німецькою мовою⁵⁸.

За сприяння директора Харківської російської опери князя О.А.Щеретелі 1900 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор надав дозвіл на гастрольні виступи в київському театрі Соловцова (19–20 листопада) німецької драматичної трупи за участю відомого віденського актора А. фон Зонненталя⁵⁹.

У 1899 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор відхилив клопотання адміністратора німецької трупи Я.Л.Ґотарда про гастролі в Києві⁶⁰, 1909 р. – артисток німецько-єврейських колективів Б.Лернер та

⁵² Устав женского коммерческого училища Южно-Русского немецкого общества. – Одесса, 1908. – С.2–3.

⁵³ ЦДАК України. – Ф.385. – Оп.2. – Спр.53. – Арк.11–19.

⁵⁴ Там само. – Арк.45.

⁵⁵ Там само. – Ф.707. – Оп.87. – Спр.5686. – Арк.26, 29–29 зв.

⁵⁶ Там само. – Ф.356. – Оп.1. – Спр.317. – Арк.1.

⁵⁷ Там само. – Ф.442. – Оп.628. – Спр.100. – Арк.1.

⁵⁸ Там само. – Оп.629. – Спр.169. – Арк.1.

⁵⁹ Там само. – Оп.850. – Спр.289. – Арк.1–2 зв.

⁶⁰ ЦДАК України. – Оп.629. – Спр.9. – Арк.14–15.

М.В.Жукової щодо спектаклів у Луцьку, Білій Церкві, Житомирі, Бердичеві й Умані⁶¹ тощо. Того ж року німецько-єврейській трупі М.Л.Генфера не вдалось отримати дозвіл генерал-губернатора на постановку театральних вистав у Києві, незважаючи на її успішний досвід виступів на київській сцені впродовж 1907–1908 рр. Водночас 1907 р. творчому колективу Брайтмана було дозволено презентувати у Володимирі-Волинському шість спектаклів німецькою мовою без використання «єврейського жаргону», за цієї ж умови генерал-губернатор санкціонував німецькомовні вистави артистки С.Л.Мишурат у Києві, німецько-єврейської трупи під керівництвом Сем-Адлера та Я.В.Співаковського – у київському «Шато де Флер» та Білій Церкві, трупи Я.С.Гузика – у Кременці, Ковелі, Дубно, Старокостянтинові, трупи М.Л.Генфера – у Києві, Умані, Черкасах та ін.⁶² У жовтні 1907 р. генерал-губернатор підтримав клопотання антрепренера Малоого театру в Києві О.М.Крамського про дозвіл на постановку у зимовому сезоні спектаклів французькою й німецькою мовами.

1908 р. вийшла офіційна заборона на діяльність єврейсько-німецьких труп у Південно-Західному краї. У серпні київський, подільський і волинський генерал-губернатор відхилив клопотання мешканця міста Холм антрепренера німецько-єврейської трупи Я.С.Гузика про постановку спектаклів у Київській губернії, а в лютому 1910 р. – прохання мешканця Бердичева М.-Г.Зака дозволити влаштувати німецько-єврейські вистави у власному будинку⁶³. Водночас жителеві Умані антрепренеру М.Л.Генферу 1908 р. було надано дозвіл на чотири спектаклі німецькою мовою «без вживання єврейського жаргону»⁶⁴. Генерал-губернатор також схвалив ініціативу щодо постановки у грудні в театрі Медведєва в Києві благодійних вистав німецькою мовою на користь Товариства допомоги нужденним учням Київського реального училища св. Катерини й жіночої гімназії при євангелічно-лютеранській церкві Києва. У 1909 р. при цьому храмі відбувся концерт духовної музики, грошовий збір від якого було передано на вдосконалення церковного органа.

Очевидно, що постановки в Києві творів німецької драматургії були за потребуваними й уважалися справою вельми прибутковою. Так, власник друкарні І.Д.Баран, який проживав по вул. Хрещатик, 7, у 1910 р. прагнув поліпшити своє матеріальне становище за допомогою організації спектаклів німецькою мовою (утім, він так і не зміг отримати відповідний дозвіл генерал-губернатора)⁶⁵.

У 1913 р. подільський губернатор дозволив керівникові драматичної трупи Сабсаю зробити постановку в місті Балта мініатюр німецькою мовою й водночас доручив місцевому справникові «аж ніяк не допускати єврейського жаргону»⁶⁶. Того ж року київський, подільський і волинський генерал-губернатор відхилив клопотання мешканця Звенигородки Мишурата про дозвіл на постановку німецьких п'єс та громадянина США артиста Сем-Адлера – на презентацію

⁶¹ Там само. – Ф.442. – Оп.859. – Спр.2. – Арк.1–2.

⁶² Там само. – Оп.857. – Спр.2. – Арк.3–8 зв., 45, 52.

⁶³ Там само. – Оп.860. – Спр.2. – Арк.2–3 зв.

⁶⁴ Там само. – Оп.858. – Спр.2. – Арк.36.

⁶⁵ Там само. – Оп.860. – Спр.2. – Арк.8–9 зв.

⁶⁶ Там само. – Оп.863. – Спр.2. – Арк.4.

його трупом впродовж 1913 р. в Південно-Західному краї спектаклів «німецько-єврейською мовою», хоча вистави цього колективу вже відбувалися в Києві 1907–1908 рр.

На початку ХХ ст. у контексті активізації українсько-німецьких культурно-освітніх взаємовпливів зросло значення закордонних наукових подорожей вітчизняних фахівців із різних галузей знань. Так, кандидати богослов'я П.Брянських і М.Подольський, які 1907 р. закінчили повний курс навчання в Київській духовній академії, звернулися до ректора з клопотанням про виготовлення копій їхніх дипломів, необхідних для вступу до Берлінського університету⁶⁷.

Упродовж 1907–1908 навчального року доцент кафедри психології Київської духовної академії І.П.Четвериков удосконалював свою освіту в Мюнхенському університеті під керівництвом професора філософії, засновника Мюнхенського психологічного інституту Т.Ліпса. Київський учений відвідував лекції свого наставника з психології й естетики, а також практичні заняття, присвячені проблемі волі; слухав курс із теорії сприйняття та брав участь у семінарі одного з основоположників філософської антропології – професора М.Шелера; був присутній на лекціях із загальної антропології професора І.Ранке. «Завдяки працям частково Шелера, а передусім і головним чином Теодора Ліпса, – відзначав І.П.Четвериков, – сучасна психологія вступає на новий шлях, вона стає самостійною наукою зі своїм особливим змістом і зі своїми особливими методами»⁶⁸. Результатом здійсненої київським доцентом у Німеччині науково-пошукової роботи стала велика стаття⁶⁹.

Улітку 1909 р. викладачі народних училищ Чернігівської губернії взяли участь у поїзді, організованій московським Товариством поширення технічних знань із метою вивчення досвіду організації початкової освіти за кордоном. Особливу увагу було приділено постановці шкільної справи й рівню прикладних знань із сільського господарства в Німеччині та Австро-Угорщині. Екскурсанти відвідали музеї, картинні галереї, архітектурні пам'ятки Берліна, Галле, Ляйпцига, Дрездена, Відня. Під час перебування в Галле вони оглянули солеварні, вугільні копальні, а також музей, оранжереї, поля й виставку домашніх тварин поліпшених порід при сільськогосподарському інституті. У Берліні ознайомилися з методикою дошкільного виховання у зразковому дитячому садочку імені Фребеля – Песталоцці при жіночій учительській семінарії⁷⁰.

Високий рівень авторитету освітньої системи Німеччини серед вітчизняних викладачів засвідчує, зокрема, той факт, що лише впродовж 1912 р. здійснити відрядження до цієї країни зголосилися: учитель російської мови Олександрівської Київської гімназії М.І.Тростянський; викладач графічних мистецтв Житомирської 2-ї гімназії В.Яншинов та історії П.Кадилін; учитель

⁶⁷ Там само. – Ф.711. – Оп.3. – Спр.3038. – Арк.2–3.

⁶⁸ Там само. – Спр.3118. – Арк.5–5 зв.

⁶⁹ Четвериков И.П. Метод философии Фриза и его новой школы // Труды Киевской духовной академии. – 1908. – №2. – С.224–236; №3. – С.422–462; №4. – С.553–565.

⁷⁰ ЦДАК України. – Ф.707. – Оп.229. – Спр.171. – Арк.37 зв.

математики Київської жіночої гімназії святої княгині Ольги В.Барицький; учителька історії Київської жіночої гімназії О.К.Титаренко – Є.І.Денисова; викладач природничої історії Кременчуцького Олександрівського реального училища М.І.Фененко; учитель історії Київської 4-ї чоловічої гімназії І.В.Радзимовський; викладач фізики Полтавської приватної жіночої гімназії О.П.Вахніної – М.Мангубі; учитель словесності, історії й педагогіки Сосницької жіночої гімназії І.Попов; викладач математики та фізики Балтської чоловічої гімназії Л.Поплавський; учитель німецької мови Глухівської гімназії Т.Піннекер; викладач природознавства Златопільської жіночої гімназії К.Коршун-Осмоловський; учителька німецької мови Конотопської чоловічої гімназії Е.Ф.Фальк; викладач російської мови Хорольського реального училища Є.Ткаченко-Петренко; учитель фізики й математики Полтавської жіночої гімназії М.П.Павелко – Д.Лісовський; викладач історії та географії Чернігівської жіночої гімназії В.Ярошевський; учителька німецької мови Черкаської жіночої гімназії А.В.Самойловської – Є.Авраменко; викладач математики й фізики Кременчуцької жіночої гімназії Є.В.Бабериної – Р.Курц; учителька російської мови Київської приватної жіночої гімназії О.Т.Дучинської – К.О.Козеренко та малювання О.І.Троїцька; викладач історії Смілянської жіночої гімназії А.Ріхтер; учителька історії й географії Полтавської приватної жіночої гімназії Н.О.Старицької – Н.Чурсіна; викладач німецької мови Городнянської гімназії І.Петров; учителька історії та географії Ніжинської жіночої гімназії П.І.Кушакевич – Є.М.Наголкіна; викладачка французької мови Черкаської жіночої гімназії О.В.Дубровська; учителька історії Прилуцької жіночої гімназії Т.І.Федоренко – О.Матвеевська, викладач фізики й математики Вінницької міської гімназії В.Лорченко; учитель німецької мови Стародубської гімназії О.Яневич та ін.

Українсько-німецький культурний обмін не перервався, незважаючи навіть на загострення міжнародних відносин напередодні Першої світової війни. У серпні 1913 р. група з 20 членів Німецького сільськогосподарського товариства здійснила екскурсію до Києва, Сміли Київської й Карлівки Полтавської губерній⁷¹. 1914 р. до київських навчальних закладів надійшла інформація щодо проведення з травня по жовтень під патронатом короля Фрідріха Августа III Саксонського міжнародної виставки в Ляйпцигу з нагоди 150-літнього ювілею Королівської академії графічних мистецтв і друкарської справи. У рамках заходу було заплановано різноманітні конгреси, зібрання товариств, діячів науки та мистецтва, бібліотекарів, фотографів, стенографів, журналістів. Дамський комітет організував окремих відділ «Жінка у друкарській справі». Офіційно було заявлено, що мета виставки полягала в «мирному змаганні всіх культурних націй на ниві графічного мистецтва»⁷².

Отже, завдяки поживленню німецької імміграції впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Волинь набула значення не лише географічного, а

⁷¹ ЦДІАК України. – Ф.287. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.103–104 зв.; Ф.442. – Оп.666. – Спр.4. – Арк.200–201.

⁷² ДАК. – Ф.81. – Оп.1. – Спр.875. – Арк.83–84 зв.

й культурно-цивілізаційного містка на теренах Центрально-Східної Європи. Аналіз конкретно-історичного матеріалу щодо культурно-освітньої діяльності німецької громади на українських землях засвідчує хибність тези щодо її етноконфесійної замкнутості. Відповідний рівень толерантності й віротерпимості німців засвідчує різнобарвний національний склад заснованих ними навчальних закладів, в яких здобували освіту не лише протестанти, православні, католики, але також юдеї й караїми. У Волинській губернії, де більшість німецького населення становили лютерани, побудовані ними школи зосереджувалися передусім у Житомирському, Рівненському, Новоград-Волинському, Луцькому, Володимир-Волинському й Овруцькому повітах. Створені німецькими колоністами на теренах Наддніпрянської України навчальні заклади, що ґрунтувалися на самоврядуванні й були спрямовані на збереження національних традицій і прищеплення молодому поколінню патріотичних ідей, різко дисонували із засадами самодержавства та офіційною політикою російщення, що й зумовило їх реорганізацію і підпорядкування міністерству народної освіти наприкінці 1880-х рр. Важливу роль у духовному житті України відігравали німецькі громадські організації та мистецькі колективи, що сприяли культурному взаємозбагаченню обох народів.

On the basis of documents this article deals with the German immigration part in educational, social and cultural life of Ukraine from the second half of the 19th to the early 20th century. Special attention is paid to German schools and public organizations activities.

Keywords: *German colonies, immigration, education, public organizations, national traditions.*

